

EPÍLOGO

Federico López Silvestre

Universidade de Santiago de Compostela

Todos, ou a maioría, temos na memoria esa imaxe de pasar a fronteira dos Pireneos no coche e atoparnos, de repente, cunha paisaxe que, aínda que xeograficamente debería ser moi semellante á da Península Ibérica, parece distinta. Todos, ou a maioría, cometemos, nalgunha ocasión, o erro de atribuírle os méritos desa beleza á boa xestión do Estado francés fronte á mala actuación do español. Sen dúbida, temos moito que aprender dos nosos veciños no tocante ás políticas da paisaxe. Sen dúbida, os desfases económicos tamén axudan a explicar as diferenzas. Así e todo, a lección que un aprende cos anos, viaxando a Francia, a Alemaña, a Bélxica, a Holanda ou a Suíza, é que o Estado só ten parte de culpa nesa harmonía e nesa beleza. O certo é que a porcentaxe maior das terras que vemos desde a estrada, tanto a este lado como ao outro da fronteira, non depende da xestión pública, pois son propiedades privadas. O Estado pode axudar pero non facer polos propietarios aquilo que eles non queren realizar por si mesmos nos seus terreos e ferrados. Así, chegamos á cuestión clave en relación coa paisaxe. Hai quen di que falar tanto, de moito non vale; que coa paisaxe cómpre facer máis e falar menos. O foro de debate titulado *Olladas críticas sobre a paisaxe* trataba de mostrar que, no fondo, ás veces coa paisaxe é mellor falar máis, educar máis e facer menos. Só falando e educando a xente, os propietarios, os construtores, os concelleiros das localidades..., podería darse forma a esa paisaxe fermosa que tantas envexas provoca cando cruzamos a fronteira. De feito, como saben os franceses, os alemáns, os suízos, os belgas ou os holandeses, a educación é a única vía para logralo.

Agora ben, para falar de algo tan complexo como a paisaxe é preciso defini-la primeiro e logo formar un criterio. De aí a idea das «olladas críticas»: críticas porque aspiran a pensar o «concepto» e non a herdar o «prexuízo», e tamén porque non aceptan as cousas como lles veñen dadas, senón que contemplan a realidade con escepticismo e con afán de mellora. A ollada máis profunda e crítica sobre a paisaxe procede de cando menos dúas esferas. Por unha banda, da esfe-

ra dos humanistas, que, tentando definir o home, se decataron da importancia do contexto que lle dá forma, e, por outra, da esfera dos científicos, que, tentando definir a natureza, acabaron comprendendo que a ollada do ser humano era a que lle daba a esta o seu sentido e valor. Este foro de debate e este libro, en primeiro lugar, tentaron recoller as achegas duns e dos outros.

O apartado titulado «O home na paisaxe. Cara a unha filosofía integral da paisaxe desde as humanidades» reúne os humanistas, é dicir, as achegas dalgúns moi reputados profesores de estética, filosofía e antropoloxía da paisaxe. Encabezando o apartado, un pequeno texto resume a idea do pensador e orientalista Augustin Berque, que é posiblemente o teórico da paisaxe máis recoñecido entre os especialistas na actualidade. Director de estudos na École des Hautes Études en Sciences Sociales de París, a súa formulación é crucial para entrar na madurez reflexiva da paisaxe. A paisaxe non é algo material, senón un concepto cultural: hai culturas paisaxísticas e culturas non paisaxísticas. Este carácter vén dado por certo respecto e valoración do medio. Os síntomas que evidencian ese amor son os poemas descritivos, a pintura de paisaxe, os xardíns e as palabras utilizadas para denominar a paisaxe. As culturas chinesa e xaponesa desenvolveron antes que a europea esa noción. En Occidente só a partir do século XVI comezamos a atopar estas valoracións en forma de cadros ou poemas. O interesante é que reflecten unha filosofía ou mentalidade que, para o francés, ten moito sentido no noso presente. O pensamento paisaxístico asume que a paisaxe, como idea, é froito dunha mestura de elementos materiais fornecidos pola terra e valores e sentimentos intanxibles que achega o home: o que Berque chama a «*trajection paysagère*». Noutras palabras, non é só que sen mundo non haxa paisaxe, é que sen o home, tampouco. A paisaxe precisa tanto do ser humano como do territorio para existir. Complemento perfecto á teoría filosófica de Berque é o texto de Raffaele Milani. Profesor de Estética da Università di Bologna e un dos principais especialistas europeos no tema, considera tamén que na paisaxe o mundo e o home aparecen fundidos, pois o concepto precisa de ambos os dous: natureza e emoción. Desde esa emoción necesaria para falar dela, a paisaxe pasa a ser materia da Estética. Como noción estética cómpre ter en conta: en primeiro lugar, que pode facer gozar pero que non por iso debe ser entendida como algo simplemente decorativo: a paisaxe é «natureza», o que nos rodea, o lugar onde vivimos, fundamento da «civilización»; en segundo lugar, que é,

asemade, mundo e «historia», natureza e «cultura», é dicir, froito dunha colaboración, aínda que fluctuante; por último, que foi tamén, ata hai ben pouco, na procura de «harmonía». Na actualidade, as cousas están menos claras. A «fin da historia» e a dúbida sobre as estéticas da «harmonía» levan a paisaxe a caer «no baleiro das mudanzas imprevisibles e escuras». Por outra banda, as ideas de Milani verbo das liñas básicas da estética da paisaxe levaron a Marcial Gondar a cuestionar un modo de facer filosofía «urbano», que pretende venderse como «universalmente válido», pero que, desde o seu punto de vista, non se lles pode aplicar a todas as culturas. O intento do profesor Gondar, catedrático da Universidade de Santiago de Compostela, consistiu precisamente en establecer as bases dun modo rural de ver a paisaxe. Como miran os campesiños galegos a paisaxe? Pódese falar de harmonía entre elas? A súa resposta foi que a estética do campesiño é e será sempre pragmática, non poderá desvincular nunca o bo do fermoso para facer xuízos estéticos «puros». Sexa como queira, lonxe de considerar isto como unha diferenza, o que afirma Gondar é que esa fusión de ocio e negocio deberíamos «vela como unha fortaleza da que os urbanitas podemos aprender». José Antonio Fernández de Rota, catedrático da Universidade da Coruña, parte da súa ampla experiencia como antropólogo para revisar as tendencias fundamentais de aproximación á paisaxe desde a disciplina e propón que as novas liñas de investigación, lonxe de aceptar o paradigma tradicional baseado no método materialista de estudo das formas de organización do territorio e das prácticas e usos que se lle dan, mergullen na nova análise simbólica. Esta acepta que a paisaxe se constrúe fisicamente, pero, asemade, insiste en que tamén se constrúe simbolicamente, mediante verbas e códigos culturais. O certo é que nisto o texto de Fernández de Rota enlaza cos citados. Nesa idea comezo a insistir eu mesmo cando avanzo a posibilidade dunha filosofía integral da paisaxe. Concretamente, para falar dela poño primeiro como exemplo a fenomenoloxía de Tetsuro Watsuji, na que se inspira o propio Berque, e que afirma que a paisaxe é, asemade, mundo e suxeito. Aínda que ao final engado a especulación fundamental do idealismo obxectivo sobre a natureza do suxeito e a subxetividade da natureza.

As teorías da paisaxe mantidas polos humanistas, moi críticas coa perspectiva científica obxectivista que identifica a paisaxe coa materia, sen dúbida contan nesta obra cunha boa resposta. Ningunha das propostas esgrimidas polos espe-

cialistas na análise ecolóxica, xeomorfolóxica ou xeofísica que se atopan no apartado denominado «Do territorio á paisaxe. Análise da paisaxe desde as ciencias naturais» cae no rudo materialismo: todas elas afirman o seu interese pola visión holística. A Ecoloxía da paisaxe de Francisco Díaz Pineda, discípulo avantaxado de González Bernáldez e catedrático da Universidad Complutense de Madrid, trata de explicar as relacións ocultas da imaxe percibida polo observador –puntos de vista termodinámicos, xeofísicos, xeoquímicos, fisiolóxicos, demográficos, biolóxicos–, prestándolle moita atención á relación entre ese medio natural e a sociedade humana. Carlos Vales, director do Centro de Extensión Universitaria e Divulgación Ambiental de Galicia, segue as liñas trazadas por Díaz Pineda. Para a Ecoloxía, a paisaxe é o conxunto de hábitats que existen sobre un territorio determinado. En tres sentidos a Ecoloxía da paisaxe pode serlle moi útil á sociedade actual: en primeiro lugar, permite albiscar algúns dos elementos máis valiosos das nosas paisaxes tradicionais, valoradas pola nosa cultura; en segundo lugar, axuda a interpretar os cambios paisaxísticos en marcha sobre bases conceptuais minimamente sólidas; e, en terceiro lugar, amplía o criterio tradicional do que é a paisaxe. Se os ecólogos formulan a definición das paisaxes partindo dos hábitats ou ecosistemas, os xeógrafos prefiren fixarse no «carácter» destas para establecer «tipos». Así o explica o catedrático da Universidad Autónoma de Madrid, Rafael Mata, que renuncia a escoller entre a posición subxectivista dos literatos e a outra realista dos científicos, e que, por iso, para elaborar o catálogo de tipos de paisaxes de España subliña a necesidade de ter en conta os factores físicos que se poden cartografar e das imaxes culturalmente construídas destas. Pola súa banda, Pablo Ramil, profesor da Universidade de Santiago de Compostela e director do Instituto de Biodiversidade Agraria e Desenvolvemento Rural, trata de matizar as teorías de Rafael Mata cun comentario en que denota ter asumido as teses da Ecoloxía: «a conservación da paisaxe galega atópase nun momento crucial [...]. E por iso as clasificacións das paisaxes deben de cubrir, ademais dos formalismos sistemáticos, aspectos fundamentais ligados ao estado de conservación destes».

A terceira parte desta obra, a titulada «Pasado e presente da paisaxe. Do discurso da paisaxe ás paisaxes sen discurso», ata certo punto, desenvolve as frustracións que nos poboadores provocan as novas paisaxes do progreso, unhas paisaxes que pouco teñen en conta esa conservación da que falan os científi-

cos. De feito, o problema non é só físico: a sociedade aparece vinculada a certas paisaxes, as paisaxes da tradición, as paisaxes con discurso, e tarda en asumir os rápidos cambios provocados polo mundo actual. A ilustrar a creación deses discursos culturais por parte dalgúns escritores e políticos galegos a comezos do século XX dedícalle unhas páxinas Caroline Domingues, profesora da Université Blaise Pascal en Clermont-Ferrand e especialista no estudo do papel da literatura e a prensa na formación das identidades. E de falar da destrución desas paisaxes con discurso, da formación dos novos espazos transxénicos e do malestar dos cidadáns, ocúpanse en cadanseu capítulo os profesores Álvaro Domingues, da Escola de Arquitectura da Universidade do Porto, e Joan Nogué, catedrático da Universitat de Girona e director do Observatori del Paisatge de Catalunya. Álvaro Domingues, partindo do caso do Porto, insiste nalgúns problemas conceptuais. Sinala que nocións como a do «rururbano» non describen ben esas paisaxes das periferias, que nin son rurais, nin urbanas. Apunta que é mellor referirse ás mutacións xenéticas na paisaxe. E, finalmente, suxire que a estetización da paisaxe, que tenta ocultar os cambios de uso do espazo, non pode evitar que vellos e novos problemas, como a falta de sentido do lugar ou a inxustiza social, agromen. Pola súa banda, Joan Nogué achégase a esa cuestión do «sentido do lugar» cun novo enfoque. Tenta mostrar a súa valía para delimitar sen abstraccións a cuestión da identidade territorial: a identidade, no básico, é a memoria, o sentido de pertenza a un lugar en que naciches ou viviches moito tempo. De aí «a conflitividade territorial contemporánea como reflexo da perda desa identidade e, asemade, do sentido do lugar». Para evitala, finalmente, mostra propostas de xestión que aspiran a preservar ese sentido, esas formas e eses discursos da paisaxe. Fronte a Domingues e Nogué, as lecturas de Julia Fernández e Jacobo García resultan menos críticas e, se cabe, máis tolerantes cos cambios do presente. Julia Fernández de Caleyá, arquitecta paisaxista e profesora na Escola Técnica Superior de Arquitectura da Coruña, recolle a intervención de Álvaro Domingues e analiza os espazos concretos do Porto para mostrar de que modo o novo urbanismo pode mellorar e mellora as paisaxes urbanas do noso tempo. Jacobo García Álvarez, profesor de Xeografía na Universidad Carlos III de Madrid, retruca o relatorio de Joan Nogué, tentando mostrar, no básico, a enorme capacidade de adaptación das diferentes poboacións do mundo e a velocidade

coa que creamos «sentido de lugar» en paisaxes radicalmente novas; un simple McDonald's dun barrio periférico pode converterse en lugar de referencia na memoria colectiva dos habitantes da zona.

Finalmente, as intervencións de Pierre Donadieu e Albino Prada acercan este tipo de polémicas ás nosas paisaxes galegas. Os cambios aféctanlle ao sentido tradicional rural de ver a paisaxe e afondan na escisión social. Algúns falamos de protexer a paisaxe do campo, pero, aceptan as sociedades rurais europeas as políticas públicas da paisaxe? Esta é a cuestión que ocupa a Pierre Donadieu, director de investigación da École Nationale Supérieure du Paysage de Versailles. O seu balance, aínda que brillante, lévanos a contemplar con certa inquietude a situación. O choque entre unha forma pública, de ben común, de contemplar a paisaxe –paisaxe como marco vital, como valor patrimonial, como reserva ecolóxica– e un modo privado, mono-funcional –paisaxe como territorio agrario, como explotación, como pago–, obríganos a presentar políticas capaces de facer converxer os intereses público e privado. Pola súa banda, Albino Prada, economista e profesor da Universidade de Vigo, formula as mesmas dúbidas e engade outras. Sabemos, grazas ás estatísticas, cales son as paisaxes rurais galegas máis valoradas. O problema consiste en xestionar a enorme parte desas superficies rurais despoboadas. As únicas solucións son, por unha banda, darlles sentido e valor de uso a esas terras, adaptándoas á economía do presente na medida do posible; e, por outra, fortalecer as políticas de protección da paisaxe con medidas económicas reais. Na nova Lei de protección da paisaxe de Galicia sería preciso, xa que logo, un capítulo de financiamento como o V da Lei catalá.